

dog fremhæves her, Niels Palladius' stilling til »det almindelige præstedømme«, hvor han realiter svigter Luther til fordel for Melanchton. Hvor meget praktisk kirkepolitik der end kan have ligget deri, således vel ikke mindst nødvendigheden af at styrke den degraderede præstestand overfor menigheden (det er her værd at bemærke, at begge Palladier synes at have stået i det bedst mulige forhold til adelen), erstattes på dette punkt Luthers tanke, at præsten repræsenterer menigheden overfor Gud, af Melanchtons, at præsten tværtimod repræsenterer Gud overfor menigheden. Og ligesom Niels Palladius i sine statuter med forkærlighed anvender den af Luther forkastede glose *sacerdos*, benytter han med glæde titlen *episcopus* om sig selv, i stedet for den sagligt som juridisk set nok så dækkende superintendent-betegnelse.

Medens vi omend kun indirekte aner den kommende modsætning mellem gnesiolutheranere og cryptocalvinister, får vi dog ligesom et forvarsel herom, idet hovedproblemet teologisk set næppe så meget var forholdet til den sten- og stokdøde papisme som til reformationens »venstrefløj«. Da Lundekannikerne i begyndelsen af 1540erne fremsatte deres bedske kommentarer til de aktuelle kirkeforhold, kunde de dække sig under en kritik af »Zwinglianerne«, og man spørger sig selv, i hvor høj grad de senere i århundredet så omfattende katholske infiltrationsforsøg² skyldte deres forbigående succes, at den danske kirkes forenede kræfter da rettedes imod calvinismen, dvs. imod det, der da følte farligt, medens »katholicismen« mere opfattedes som et historisk set tilbagelagt stade, der kunde betragtes med en vis overbærenhed, hvad enten det angik så centrale spørgsmål som nadverlære og ceremonier eller de næsten uudryddelige »folkkelige levn«. TROELS DAHLERUP

VELLO HELK: Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. Kirkehistoriske Studier II. række, nr. 22. København, G. E. C. Gads forlag, 1966. 517 s. 51,20 kr.

Mærkeligt nok har dr. Helk ikke fundet anledning til at nævne Sverige i undertitlen på den disputats han så dygtigt forsvarede på Aarhus Universitet den 25. april 1966. Mere end en trediedel af bogen handler dog direkte og udelukkende om forsøgene på at erobre Sverige tilbage, og i resten af den spiller svenske forhold en betydelig rolle. Det ser næsten ud somom han har adopteret Laurentius Norvegus' synspunkt: at genvindingen først og fremmest gjaldt hans eget hjemland, Norge,

² Se herom Vello Helk: Laurentius Nicolai Norvegus, 1966.

i anden række Danmark, og at kun »tilfældige« historiske omstændigheder gjorde det mest praktisk at lægge vejen over Sverige.

Laurentius Norvegus – populært kaldet Kloster-Lasse – var født i Oslo 1540 (mener Helk at kunne fastslå), samme år som jesuiterordenen stiftedes. Han var til sin død 1622 brændende optaget af den ene tanke at vinde sine landsmænd tilbage for den tro de havde forladt, og han blev i perioder den krumtap hvorom rekatoliceringspolitikken drejede. Hans liv og virke er da også i tidligere forskning ofte blevet belyst, især efter at A. Theiner (1838 f., 1856) havde lagt den grund andre har bygget videre på i mere eller mindre videnskabeligt underbyggede afhandlinger: A. Brandrud (1895), A. Perger (1896), H. Biaudet (posthumt fragment, udgivet 1931), Oluf Kolsrud (1946) og i nyeste tid: O. Garstein i *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia I* (1963). Andre vigtige bidrag er ydet bl.a. af H. F. Rørdam, H. Schück, J. A. Hammargren, L. K. Karttunen, G. Bolin, Hj. Holmquist og R. Ohlsson. Helks bog var indleveret til bedømmelse for doktorgraden før Garsteins udkom, men da det af flere grunde trak urimeligt længe ud med afgørelsen blev det ham muligt at tage kritisk stilling til Garstein, både i omfattende recensioner (*Revue d'histoire ecclésiastique*, 1966, *Norsk Historisk Tidsskrift*, 1966) og i mange enkeltkorrekturer i disputatsen. Det må også blankt erkendes, at Garsteins bog langt fra overflødiggør Helks; for det første fordi det indtil nu udgivne kun dækker tiden til 1583, men navnlig fordi Helk bygger på et væsentligt rigere kildestof end nordmanden, som m. h. t. utrykte kilder overvejende støtter sig til Oluf Kolsruds efterladte samlinger og heller ikke i det kildekritiske arbejde står mål med Helk, hvis bog helt selvstændigt fører forskningen over modreformationen i Norden et godt stykke frem, netop fordi den inddrager et langt mere omfattende kildemateriale end nogen af forgængerne. Med beundringsværdig flid og sporsans har han fremdraget arkivalier og svært tilgængelige ældre trykte kilder fra en række arkiver og biblioteker i Rom (især jesuiterordnens hovedarkiv, Vatikanets Archivio segreto og Biblioteca apostolica), Milano, Bruxelles, Wien, Salzburg, München, Köln, Helsingfors, Uppsala, Stockholm, Linköping, Oslo, København m. fl. Til oplysning om unge nordboers studier ved jesuitiske og andre katolske læreanstalter har han med stort udbytte gennemgået talrige utrykte »stambøger« i nordiske og udenlandske samlinger (f. ex. i Hamburg, Salzburg, Wien, Graz, Göttingen, Heidelberg, Augsburg, München og Trier). I alt væsentligt synes hans udnyttelse af trykte kilder og den videnskabelige litteratur som har betydning for emnet at være udtømmende.

Indledningen beskæftiger sig kortfattet – og uden at bringe noget nyt – med de katolske »levn« som i Danmark efter 1536 kunde give håb som tilknytningspunkter for en rekatolicering (videreførelse af religiøse

og rituelle skikke, modstandsrederne i klostre og kapitler); derpå omtales pavens forsøg på gennem Commendones sendelse 1560/61 at knytte kontakt med de nordiske konger i forbindelse med tridentinerkoncillets tredje session; de blev barsk afvist af Frederik II. Så træder Laurentius Norvegus ind i billedet; der redegøres for hans familieforhold, især de også religiøst betydningsfulde bindinger til faderen, for hans tid i Metropolitanskolen i København og først og fremmest for de studier han 1559 tog fat på i det engang humanistiske, nu modreformatoriske Louvain, hvor han blev magister artium 1561, begyndte på teologien og snart efter knyttede forbindelse med jesuiterne (optaget i ordenen 1564) og – hvad der siden fik betydning – med den senere kardinal Bellarmin. Gang på gang får Helk – med god grund – lejlighed til at slå fast at Laurentius Norvegus var en politisk dilettant, en slet diplomat, (som aldrig kunde holde sin mund), en næppe alt for kyndig teolog, men lige så fast står det at han f. ex. som »exercitiemester« var en ypperlig sjælesørger og en mand der med charme formåede at vinde »kættene« for sig hvor han kom hen. Var han end til plage for overordnede på grund af sin »ulydighed«, d.v.s. selvklogskab og selvrådighed, stædige lyst til at ordne tingene på egen hånd, så var han ialtfald også en nidkær tjener for sit store mål og i kraft af sin nordiske afstamning og sine omfattende nordiske forbindelser simpelthen ikke til at komme udenom. Man *måtte* tage hans energi og talent i brug, så meget besvær han også forvoldte og så meget man generede ham ved at beskære hans virkefelter i håb om at tøjle ham.

Efter en redegørelse for katolske forbindelser med Danmark op til 1575 skildres forberedelsen til den svenske mission, da den smidige Gregor XIII 1572 var blevet pave og overalt søgte at forhandle sig frem, og da Johan III.s ægteskab med Katarina Jagellonica gav håb om et fremstød i Sverige, så meget mere som kongen, opfyldt af tidens syn på fyrstens jus reformandi og »anglikansk« betragtning af forholdet mellem kirke og stat, af både politiske og religiøse grunde drømte om kirkens enhed – og vilde forberede den ved at reformere den svenske liturgi tilbage – og ikke var uden sans for muligheden af at få den store arv dronningen formentlig havde bundet i Neapel gjort likvid. Skildringen af Johan III er langt mere nuanceret end vi før har set. De følgende kapitler gennemgår med stor grundighed Laurentius Norvegus' forslag til en svensk mission, hans vanskeligheder ved at få den istand, hans ankomst til Sverige som (officielt) dronningens kapellan og teologisk læsemester for præster og gymnasiaster på gråmunkeholmen, hans konflikter med det svenske præsteskab og hans prekære dobbeltstilling mellem kongen og Rom; for nok vilde Johan III reformere tilbage, men på sine egne betingelser, og Laurentius måtte arbejde for visse dispensationer: præsteægteskab, nadver under »begge

skikkelser« og folkesprog i gudstjenesten. Det kunde vel være bemærket at det er tre typisk »reformkatolske« krav, kendt også længe før reformationen (jfr. Böhmen), ofte fremført af humanisterne og i 1548 Melanchtons eneste *conditio sine qua non* for en interimsaftale med romerkirken. Men Laurentius Norvegus' største vanskelighed i Sverige var hans jesuitiske foresatte, fremfor alt Possevino som to gange var i Sverige og som han aldeles ikke kunde komme ud af det med. Til Helks fortjenester hører det at have vist at Possevinos indberetninger bør behandles mere kritisk end man før har gjort; han har afgjort været forudindtaget og personlige reaktioner spejler sig klart i hans tilbagemeldinger. Til sidst gik det så vidt at Possevino for at holde kongen fast tvang Laurentius til at afsløre sig som katolik; dermed kom katastrofen for den svenske mission, i form af stor opstandelse blandt den lutherske gejstlighed (som længe havde bekæmpet kongens liturgi) og folkeopløb. Og dermed faldt romerkirkens sag i Sverige. Laurentius' forsvarsskrift i den anledning er en udmærket kilde til det indre forløb af hele affæren. 1581 var han påny i Rom og blev i årevis, især af Possevino, holdt fjernt fra missionsarbejdet, men »bag fronten« sled han de næste godt 20 år med at forberede nye fremstød, undervise sine talrige elever – også adskillige nordboer – og vinde kættere. I et årti virkede han i Wien, Olmütz og Prag, men da han efter at Sigismund (af Sverige) 1587 var blevet konge i Polen blandede sig i storpolitik og udkastede dristige dynastiske planer som skulde fremme katolicismens sag også i Danmark-Norge kom han på tværs af habsburgske interesser og blev forsat til Graz; håbet om at komme til Sverige da Sigismund efter Johan III.s død også blev konge her (1593) brast, bl.a. på den politisk-religiøse enhed som etableredes ved Upsala möte. Men stadig arbejdede den nu aldrende mand med nye planer, og omkr. 1600 syntes han påny – nu i Braunsberg – at få vind i sejlene: overfor Rom søgte han af skaffe så billige omvendelsesvilkår for nordboer som bare muligt, og i et brev, skrevet i danske udenlandsstuderendes navn, gjorde han kraftigt op med reformationskirken i Danmark, samtidig med at han i et dogmatisk og apologetisk skrift (*Confessio Christiana*) positivt fremstillede det katolske læreindhold. De pavelige seminarer i Vilna, Braunsberg og Olmütz var regulære missionskollegier, og Laurentius spillede her en afgørende rolle i alumnernes opdragelse; atter fik han rig mulighed for at knytte danske og norske forbindelser; opsporingen af dette vældige biografiske materiale, om studenter, jesuitiske privatpræceptorer hos adelige familier, katolske kontakter i Danmark og eftervisningen af den indflydelse de jesuitisk påvirkede fra seminarerne siden fik hører til bogens ubestridelige landvindinger; selv da regeringen, bisperne og universitetet 1604 blev så foruroliget af situationen at der kom forbud mod at lade børn og unge rejse til Braunsberg etc. anså Laurentius chancen

for at slå igennem med et personligt fremstød i Danmark for stor nok til at han 1606 mødte op i København; det blev selvsagt en fiasko; efter en kort forhandling på universitetet blev han udvist. Sammenbruddet var totalt – tiden var løbet fra ham, og de muligheder han hidtil havde regnet med at finde i Danmark viste sig at være for spinkle til at bygge på. Til 1622 levede Laurentius i Balticum, gammel og stedse svagere, men altid i aktivitet for sin sag. Kort efter at Gustav II Adolf – de stødte på hinanden i Riga 1621 – havde givet ham af grovfilen døde han i Vilna.

Tillæg 1 redegør grundigt for de forskellige udgaver af Laurentius Norvegus' skrifter og deres udbredelse, tillæg 2 for udgaverne af det under navnet Jonas Henricsonius fra Meldorf sandsynligvis 1603 udgivne latinske skrift om en spansk-polsk-svensk angrebsplan mod Danmark som skulde være udklækket af jesuiter omkr. 1580 – jfr. kapitlet (153 ff.) om Anders Lorichs projekt til et overfald på Danmark – og som stadig tillagdes aktualitet. Mod Sven Ulric Palmes formodning om at hertug Karl (siden Karl IX) har medvirket ved skriftets tilblivelse argumenterer Helk for nederlandsk-nassausk og måske også holstengottorpsk proveniens. Der er – som Helk med Palme mener – spor af at skriftets advarsler kan have gjort indtryk på Christian IV og hans regering, men spørgsmålet om de nærmere omstændigheder ved dets tilblivelse er endnu uløst.

Det er næsten overflødig at bemærke at dette kvalitetsarbejde også rent formelt er smukt placeret. Noter og omfattende registre er i orden; den eneste vanskelighed ved at bruge noteapparatet er den næsten endeløse liste over forkortelser; der er så mange at det er umuligt at lære dem udenad. Sproget er klart, men lidt stift og unuanceret. Det samme kunde man sige om de psykologiske analyser af hovedpersonen og andre optrædende, men til gengæld er den strenge saglighed overalt sat i forgrunden; det er tydeligt at Helk ikke har skrevet uden sympati for sin ofte noget uheldige helt, men han henfalder aldrig blot til ros eller dadel; både den kritiske og den positive vurdering af bogens skikkelser er i hvert enkelt tilfælde nøje begrundet.

En enkelt ting vilde jeg gerne have set mere uddybet: mod Upsala möte 1593 rettede Laurentius Norvegus en kraftig kritik og gav en bred analyse både af dette mødes beslutninger og af hele Confessio Augustana, de lutherske kirkers fælles grunddokument. Manuskriptet fremdrog Oluf Kolsrud i Warszawa i 1930'erne, og det er udgivet af O. Garstein i *Norvegia Sacra XXII*, 1965. Helk har (jfr. note 27, p. 463) haft det i korrektur, men gør iøvrigt ikke noget ud af det, hvilket er så meget mærkeligt som han jo ikke afstår fra at behandle et andet dogmatisk arbejde (Confessio Christiana), og det vilde have været af stor interesse at se hvordan han bedømte dette stykke kontroverteologi, et direkte opgør mellem luthersk lære og eftertridentinsk katolicisme.

Dr. Helks bog vil være uundværlig for enhver der fra nu af beskæftiger sig med nordisk historie i reformationens og modreformationens perspektiv. Den sætter på forbilledlig måde de mere kirkeligt og teologisk bestemte modsætninger ind i den almeneuropæiske historie, dens kildeunderlag er bredere end nogen tidligere fremstillinger, dens analyser af detaljer tilsvarende mere dybtborende, og dens utallige biografiske oplysninger om enkeltpersoner som i dette konfliktfyldte århundrede følte sig draget til romerkirken og i mange tilfælde også til jesuiterordenen er ikke blot i sig selv en overordentlig udvidelse af vor viden, men også nyttige som baggrund for at forstå den kamp som først den svenske kirke i det 16. århundredes slutning og den danske regering i det 17. århundredes begyndelse følte sig tvunget til at tage op. P. G. LINDHARDT

AA. RASCH: Niels Ryberg. 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur, 12. Universitetsforlaget i Aarhus, 1964. 432 sider. Illustreret. 28,50 (22,00) kr.

Stavnsbåndet var trods alt ikke et stærkere bånd på den danske bondeungdom i 1700-årene, end at en og anden med tilstrækkelig opdrift kunne bryde ud. En af de navnkundigste »udbrydere« var bondedrengen Niels Bertelsen fra Rybjerg i Nordsalling. Med hans helt fantastiske karriere in mente tør man dog nok slutte, at der her var tale om evner så langt ud over det sædvanlige, at netop hans tilfælde ikke egner sig som udgangspunkt for mere generelle refleksioner over dette tema, selv om også flere andre medlemmer af slægten hævdede sig op over bondemiljø.

Det er da heller ikke stavnsbåndsproblemer, forf. beskæftiger sig med i sin bog om handelsfyrsten Niels Ryberg. Hovedformålet har vel været at yde et bidrag til dansk handels historie i den såkaldte florissante periode. Hertil egner en analyse af Rybergs mangesidede virksomhed sig også udmærket på grund af hans centrale stilling i Danmarks økonomiske liv i 2. halvdel af 1700-tallet. Den biografiske genre rummer i et sådant tilfælde visse fordele, idet den giver et fast udgangspunkt og indbyder til konkret og detaljeret fremstilling. Genrens ulemper er, dels at den biograferede let overvurderes eller glorificeres, dels at det almene kan trænges for stærkt i baggrunden og fænomener, der i virkeligheden er generelle, fremtræde som specielle. Den første fare er stort set undgået. Selv om bogen vidner om beundring og sympati, er skildringen sober og i alt væsentligt overbevisende. Forf. falder sjældent for fristelsen til at lægge mere i sine vurderinger, end kilderne kan bære. Nu og da er han snarere tilbøjelig til at underspille sine kort. Jeg tænker bl. a.